

אוניברסיטת תל-אביב
החוג למדעי החברה ע"ש גרשון גורדון
החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה

מנאראת: מרכז ון ליר ליהסי יהודים-ערבים
مركز فان لير للعلاقات العربية اليهودية
Manarat: Van Leer Center for Jewish-Arab Relations

מכון ון ליר בירושלים
THE VAN LEER JERUSALEM INSTITUTE
معهد فان لير في القدس

בשיתוף עם
דיראסאת – מרכז ערבי למשפט ומדיניות
סיכוי – העמותה לקידום שוויון אזרחי

ידיעת ערבית בקרב יהודים בישראל

דוח

יהודה שנהב, מייסלון דלאשה, רמי אבנימלך,
נסים מזרחי, יונתן מנדל

מعرفة اللغة العربية بين اليهود في إسرائيل

יהודה שנהאף, מייסלון דלאשה, ראמי אבנימלח, ניסימ מזרחי, יונאטאן מנדל

Command of Arabic among Israeli Jews

Yehouda Shenhav, Maisalon Dallashi, Rami Avnimelech,
Nissim Mizrachi, Yonatan Mendel

עורכת לשון: חמוטל לרנר

מפיקה אחראית: יונה רצון

© תשע"ו - 2015, הוצאת מכון ון ליר

עיצוב וסדר: נדב שטכמן פולישוק

נדפס בדפוס פרינטיב

תקציר

דוח זה מציג ממצאים ראשוניים של מחקר הכודק שליטה בערבית ועמדות כלפי השפה הערבית במדגם מייצג של האוכלוסייה היהודית בישראל (N=500). מן הממצאים עולה כי כ-10% מן היהודים בישראל טוענים שהם מדברים או מבינים את השפה הערבית ברמה טובה. היקף זה צונח לשיעורים נמוכים מאוד כאשר מדובר בקריאה או בהבנה של טקסטים: שיעור היהודים המדווחים כי הם מסוגלים לקרוא עיתון בערבית עומד על 2.6% לעומת שיעור הקוראים ספרות שאינו עולה על 1% בלבד. יותר מכך, שיעור הקוראים דה־פקטו הוא אפסי.

לאחר שעייבנו את המדגם והגדלנו אותו כ-261 מרואיינים נוספים (גודלו של המדגם המעובה N=761), השווינו בין המרואיינים שהם יוצאי מדינות ערב או שאחד מהוריהם או סביהם יוצאי מדינות ערב (יכונו להלן גם "יוצאי מדינות ערב" או "יהודים ערבים") לבין כל האחרים. מצאנו כי באופן יחסי המזרחים שולטים יותר בשפה הערבית, בכל מיומנויות השפה, אולם קיימים הבדלים בין־דוריים מובהקים. התמונה המצטיירת מהסקר לגבי אובדן השליטה בערבית באוכלוסייה זו ברורה: שיעור השליטה בערבית (דיבור, הבנה או קריאה) בקרב בני הדור הראשון של היהודים הערבים (25.6%) גדול כמעט פי שניים מאשר בקרב בני הדור השני (14%), וגדול פי עשרים מהשיעור בקרב בני הדור השלישי (1.3%). אולם גם השיעור של יוצאי ערב בני הדור הראשון המסוגלים לקרוא כיום טקסטים בערבית הוא נמוך מאוד (2.4%), משום שעלו לארץ בגיל צעיר או בשל הזמן הרב שחלף מאז. ממצאי המחקר מראים עוד כי שיעור היהודים שלמדו ערבית באוניברסיטה בקרב יהודים יוצאי אירופה ("אשכנזים") גדול פי למעלה מארבעה מאשר בקרב יוצאי ארצות ערב; וכי שיעור היהודים שלמדו ערבית בצבא בקרב האשכנזים גדול פי שלושה מאשר בקרב יוצאי ארצות ערב.

באשר לעמדות כלפי השפה, בעוד חלק נכבד מן הנשאלים (57.8%) סבורים כי ידיעת השפה הערבית חשובה, הרוב הגדול מאמינים כי הסיבה לכך היא ביטחונית (65.4%). למעשה, שיעור היהודים החושבים שהערבית חשובה כשפת מורשת קטן בכמעט חצי מהמחזיקים בטיעון הביטחוני. כמו

כן עולה מהסקר כי ככלל, עמדותיהם של יוצאי מדינות ערב כלפי השפה הערבית חיוביות פחות מעמדותיהם של אחרים. כך, למשל, 49% מיוצאי מדינות ערב תומכים בעמדה שלפיה השפה הערבית צריכה להיות שפה רשמית, לעומת כ-58% מקרב אלו שאינם יוצאי מדינות ערב. הדבר בולט גם בנוגע לעמדה שלפיה צריך לדעת ערבית בבחינת "דע את האויב" – רוב של 74.2% מיוצאי ארצות ערב מצדדים בעמדה זו, לעומת שיעור נמוך יותר בקרב אלו שאינם יוצאי מדינות ערב (כ-60%). בניתוח בין-דורי עולה כי יוצאי מדינות ערב בני הדור הראשון מחזיקים בעמדות חיוביות יותר כלפי השפה הערבית, ואילו בדור השני ובדור השלישי חלה התרחקות מהשפה שמתבטאת ביחס שלילי יותר כלפיה.

معرفة اللغة العربية بين اليهود في إسرائيل

يهودا شنهاف، ميسلون دلاشة، رامي أبنيمخ، نيسيم مزراحي، يوناتان مندل

ملخص

يعرض التقرير الحالي نتائج أولية لبحث يستند إلى عينة تمثيلية (N=500) لفحص مستوى معرفة اللغة العربية بين السكان اليهود في إسرائيل ونظرتهم إليها. ويتضح أن نحو 10% من اليهود في إسرائيل يعتقدون بأنهم يتحدثون أو يفهمون اللغة العربية بصورة جيدة. تتراجع هذه النسبة تراجعًا كبيرًا عند الحديث عن قراءة النصوص وفهمها، إذ تصل نسبة اليهود الذين يعتقدون أن بمقدورهم قراءة صحيفة باللغة العربية إلى 2.6% مقابل نسبة قراء الأدب التي لا تتعدى 1%. علاوة على ذلك، فإن النسبة الفعلية للقراء شبه معدومة.

بعد تكثيف العينة وإضافة 261 مُستطَلَعًا آخرين (حجم العينة المكثفة N=761)، أجرينا مقارنة بين فئة المُستطَلعين الذين أتوا هم أو أحد والديهم أو أجدادهم إلى البلاد من بلدان عربية (في ما يلي: "المهاجرون من الدول العربية" أو: "اليهود العرب") وبين الباقيين. توصلنا بعد ذلك إلى نتيجة مفادها أن الشرقيين يتقنون اللغة العربية بصورة أكبر نسبيًا في جميع المستويات، وأن ثمة اختلافات كبيرة وجليّة بين أجيال الشرقيين في هذا الباب. الصورة التي تُستشف من هذا الاستطلاع بشأن فقدان هذه الفئة السكانية للغة العربية واضحة: نسبة إتقان اللغة العربية (كلامًا أو فهمًا أو قراءة) ضمن شريحة أبناء الجيل الأول من "اليهود العرب" تصل إلى 25.6%، وهي أكبر بمرتين تقريبًا من نسبة إتقانها في صفوف الجيل الثاني (14%)، وأكبر بنحو عشرين مرة من نسبة إتقانها في صفوف الجيل الثالث (1.3%).

ولكن بالرغم من ذلك، فإن نسبة اليهود المهاجرين من بلدان عربية من أبناء الجيل الأول الذين يستطيعون قراءة النصوص بالعربية جدّ ضئيلة (2.4%) وذلك لأنهم هاجروا إلى البلاد على الغالب في سنّ مبكرة أو بسبب الوقت الذي انقضى منذ ذلك الحين. وتُظهر نتائج البحث كذلك أن نسبة اليهود من أصول أوروبية (الإشكناز) الذين تعلموا العربية في الجامعات أكبر أربع مرات من نسبة اليهود الذين جاءوا من أقطار عربية؛ وأن نسبة اليهود من أصول أوروبية الذين تعلموا العربية في إطار

الخدمة العسكرية في الجيش أكبر بثلاث مرّات من نسبة من تعلموها في الجيش من بين اليهود القادمين من بلاد عربية.

أمّا بخصوص المواقف تجاه اللغة العربية، فيتّضح أنّ جزءاً كبيراً من المُستطلّعين (57.8%) يعتقدون أنّ معرفة اللغة العربية أمر مهمّ، وتعتقد الغالبية الكبرى أنّ هذه الأهميّة مرّدها الاعتبار الأمنيّ (65.4%). في حقيقة الأمر، إنّ نسبة اليهود الذين يعتقدون أنّ أهميّة اللغة العربية تكمن في كونها لغة موروث ثقافيّ، تصل إلى نصف نسبة الذين يَعرّون هذه الأهميّة إلى اعتبارات أمنيّة. فضلاً عن ذلك، يتّضح من الاستطلاع بصورة عامّة، وفي أغلب مستويات الفحص، أنّ اليهود القادمين من بلاد عربية ينظرون بصورة أقلّ إيجابيّة إلى اللغة العربية قياساً بالبقية. على سبيل المثال، يعتقد 49% من بين اليهود الآتين من بلدان عربية أنّه ينبغي أن تكون اللغة العربية لغة رسميّة في الدولة، مقابل نحو 58% من بين اليهود القادمين من بلدان ليست عربية. يبرز الأمر كذلك بالنسبة لأولئك الذين يعتقدون أنّ أهميّة اللغة العربية نابعة من عقيدة "اعرف عدوك"؛ إذ إنّ الأغلبية (74.2%) من اليهود القادمين من بلدان عربية يحملون هذه العقيدة، في مقابل نسبة أقلّ بين اليهود القادمين من بلدان ليست عربية (نحو 60%). ولدى تحليل البُعد الجيليّ، يتّضح أنّ أبناء الجيل الأوّل من بين اليهود القادمين من بلدان عربية ينظرون إلى اللغة العربية بإيجابيّة أكبر، وأمّا أبناء الجيلين الثاني والثالث "يبتعدون" عن اللغة العربية، الأمر الذي تجلّى في نظرهم الأقلّ إيجابيّة إليها.

Command of Arabic among Israeli Jews

Yehouda Shenhav, Maisalon Dallashi, Rami Avnimelech,
Nissim Mizrachi, Yonatan Mendel

Abstract

This report presents the initial findings of a research project that examined the command of Arabic and attitudes toward the Arabic language in a representative sample of the Jewish population in Israel (N=500). It was found that 10% of Israeli Jews say they speak or understand Arabic well. The figure plummets with regard to reading or understanding texts: the percentage of Jews who report that they can read a newspaper in Arabic is 2.6% while the percentage of readers of Arabic literature is no more than 1%. Moreover, the percentage of those who actually do so is negligible and approaches zero.

After adding 261 respondents to the sample (producing an enlarged sample of N=761), we compared respondents who are first, second or third generation immigrants from Arab countries (referred to below as “immigrants from Arab countries,” “Arab Jews,” or “Mizrahim”) with the other respondents. We found that Mizrahim have greater fluency in Arabic in every category, but there are significant generational differences among them. The inverted pyramid of loss of Arabic fluency revealed by the survey is unmistakable: fluency in (spoken) Arabic among the first generation of Arab Jews (25.6%) is almost twice that of their children (14%) and twenty times that of members of the third generation (1.3%). Even among first-generation immigrants from Arab countries, however, the percentage of those who are able to read Arabic texts is very low (2.4%), generally because they arrived in Israel as children. The survey findings also show that four times

as many Jews of European origin (“Ashkenazim”) studied Arabic at university as did those from Arab countries, and that the number of Ashkenazi Jews who learned Arabic during their military service is three times that of Mizrahim.

As for attitudes toward the language, a majority of the respondents (57.8%) believe that knowledge of Arabic is important. However, an even larger majority of Israelis believe that this is due to security-related reasons (65.4%). In fact, the percentage of Jews who think there are important cultural reasons for learning Arabic is only half that of those who cite security reasons. In general, in all dimensions, immigrants from Arab countries have a less positive attitude toward Arabic. For example, among immigrants from Arab countries, 49% agree that Arabic should be an official language of Israel, compared with 58% of the other respondents. Similarly, 74.2% of the immigrants from Arab countries agree with the assertion that it is important to know Arabic as a matter of “knowing your enemy” – significantly more than the figure for the other respondents (60%). An intra-generational analysis found that first-generation immigrants from Arab countries are more positive about all aspects of the language, whereas the second and third generations have moved away from it and express a more negative attitude toward it.

מבוא

היחס של יהודים בישראל אל השפה הערבית הוא אמביוולנטי. רבים טוענים כי ידיעת השפה הערבית הכרחית על מנת "להבין את האחר", להשתלב במרחב או להתפייס עם העולם הערבי שמסביבנו. רבים אחרים גורסים כי ידיעת השפה הערבית היא קריטית "לצורכי ביטחון" ועל מנת "להבין את האויב".¹ לאור זאת ניתן היה להניח כי שיעור ניכר מהיהודים בישראל ישלטו בשפה הערבית או לפחות יתמכו בהנחלתה וירצו להכיר אותה, אם בשל עמדתם בנושאי ביטחון, אם בשל עמדתם בנוגע לפיוס או בשל שתיהן גם יחד. ואכן, לפחות מבחינת ההצהרות לימודי הערבית זוכים ל"תמיכה" נרחבת. סקר מכון דהן משנת 1994, שנערך מיד לאחר חתימת הסכמי אוסלו, מצא שרוב האוכלוסייה היהודית בישראל – כ-65% מהאוכלוסייה הבוגרת – תומכת בלימוד ערבית ובהנהגתה כמקצוע חובה בבתי הספר, בין היתר בשל היותה שפה רשמית בישראל (יש להניח שהסמיכות לחתימת הסכמי אוסלו הטתה כלפי מעלה את שיעור התומכים).² לכך יש להוסיף כמובן

* מחברי הדוח מודים לד"ר ענת אורן ולקארין בלנרו ממכון ב. י. ולוסיל כהן למחקרי דעת קהל באוניברסיטת תל-אביב על הייעוץ ועל ניהול הסקר ועריכתו. תודה למכון לחקר החברה והכלכלה ע"ש דוד הורוביץ באוניברסיטת תל-אביב על התמיכה בפרויקט. תודה לפרופ' יצחק הברפלד ולפרופ' ינון כהן על הערותיהם המועילות לשאלון ולדוח. תודה רבה לד"ר טל כוכבי העורכת הראשית וראש הוצאת מכון ון ליר, לעורכת הלשון חמוטל לרנר ולמפיקה האחראית יונה רצון. המחקר הוא חלק מפרויקט רחב העוסק במקומה של השפה הערבית בישראל – במרחב הציבורי בכלל ובמרחב האקדמי בפרט. בפרויקט שותפים מכון ון ליר בירושלים, דיראסאת – המרכז הערבי למשפט ומדיניות ועמותת סיכוי – העמותה לקידום שוויון אזרחי.

1 כך, לדוגמה, כשחברי ועדת המקצוע להוראת הערבית ועולם האסלאם במשרד החינוך פנו בשנת 2014 במכתב לשר החינוך לשעבר שי פירון וביקשו ממנו שלא לבטל את לימודי השפה בכיתה י, הם ציינו כי הסיבה הראשונה שמביאה אותם להתנגד להחלטה היא "פגיעה בביטחון המדינה [...] אם תבוטל חובת לימוד הערבית תלמידים רבים לא ייחשפו למגמת הערבית וכתוצאה מכך יקטן בצורה משמעותית מאגר התלמידים המופנה לשרת בחיל המודיעין [...] דבר שיביא בוודאות לפגיעה בביטחון המדינה". הסיבה השנייה שצוינה מיד לאחר מכן היא ש"הלשון הערבית משמשת בישראל גשר להידברות בין עמים ותרבויות וידיעתה היא בסיס לדו-קיום הדדי". ראו יערה ברק, "שר החינוך שי פירון מצמצם את לימודי הערבית", גלי צה"ל, 23.1.2014.

2 הדברים המובאים פה מבוססים על הדוח בקישור www.lprc.org.il/LPRC/images/PDF/7.pdf הדוח אינו חתום בידי מחברים ולא התפרסם מעולם.

את השיעור הגבוה של היהודים יוצאי ארצות ערב (להלן גם "יהודים מזרחים" או "יהודים ערבים") אשר הערבית הייתה או עודנה שפת אמם, כמו גם את המוטיבציות וההקשרים הצבאיים המחברים בין לימודי הערבית בישראל לשיקולים של ביטחון לאומי.³ עם זאת, בניגוד לציפיות אלה, ולמרות שלל ההיבטים שצוינו כאן, בפרקטיקה היומית ובמבחן המציאות היהודים אינם נוהרים בהמוניהם ללמוד ערבית ומערכת החינוך אינה מחייבת את התלמידים ללמוד את השפה.

הסיבות למצב אבסורדי זה, של שפה רשמית הנלמדת בכתי הספר כ"שפה זרה שנייה",⁴ הן רבות ומגוונות. שדה ידיעת השפה הערבית בקרב היהודים בישראל נתון להשפעת כוחות סותרים המייצרים תוצאות פרדוקסליות. מצד אחד, הריבונות היהודית מאז 1948 התבססה לא רק על שליטה בטריטוריה אלא גם על חיזוק השפה העברית והחלשת הערבית במרחב הציבורי. מצד אחר, ידיעת ערבית נחשבה תנאי מקדים להבנה פוליטית, ביטחונית ותרבותית של האזור שבו מתקיימת אותה ריבונות. יונתן מנדל, אשר בחן את התגבשות לימודי הערבית בארץ ואת ההבניה של שדה לימודי הערבית בחברה היהודית, עומד על מאפייניה של "הערבית הישראלית היהודית" שנוצרה בארץ ובוחר את השיח יחסי הכוח שהתפתחו סביבה, הנורמות של שדה לימודי השפה, הערך של השפה עצמה וגבולות אפשרויותיה. הוא מראה כיצד למעשה נוצרה בישראל שפה ערבית מלאכותית, פסיבית ומוגבלת, אשר סובבת סביב צורכי מודיעין וביטחון ומתכתבת עמם. שפה זו, שערכים דוברי ערבית הודרו ממנה ומלימודה לאורך השנים ושחיל המודיעין הפך במקביל לשותף טבעי בקידומה, רחוקה מרחק רב מהשפות הערביות המדוברות באזור.⁵ לפני 1948, וביתר שאת בתקופה שקדמה למנדט הבריטי בארץ, רוב תושבי הארץ דיברו ערבית, בין כשפת אם ובין כשפה שנייה. חלקם דיברו ברמה בסיסית אולם אחרים ידעו

3 כך, לדוגמה, במחקר הערכה של מכון הנרייטה סאלד והמזכירות הפדגוגית במשרד החינוך, שנערך בשנת 2006, עלה כי הסיבה העיקרית לבחירת מקצוע הערבית במערכת החינוך היהודית היא "הרצון לשרת בחיל המודיעין" – הן לפי המורים לערבית והן לפי לומדי הערבית. ראו אדוה היס-יונס ושירה מלכא, לקראת פיתוח תכנית לימודים בערבית לחטיבת הביניים ולחטיבה העליונה במגזר היהודי – מחקר הערכה, ירושלים: משרד החינוך ומכון הנרייטה סאלד, 2006.

4 על ההבניה של הזרות הכפולה של הערבית במערכת החינוך בישראל, כשפה שהיא לא רק "זרה" אלא גם זרה וגם שנייה, ראו יונתן מנדל, "השפה הערבית", מפתח – כתב-עת לקסיקלי למחשבה פוליטית 9 (אביב 2015), עמ' 31–52.

5 Yonatan Mendel, *The Creation of Israeli Arabic: Security and Political Considerations in the Making of Arabic Language Studies in Jewish Schools*, London: Palgrave Macmillan, 2104

ערבית ספרותית. תושבי הארץ דיברו ערבית בכמה דיאלקטים ושפתם זו חיברה אותם לשפות האזור, ובאופן כללי יותר – לתרבותו ולאנשיו. לאחר 1948 נמחקה בהדרגה הערבית בישראל והפכה מלינגואה פרנקה אזורית לשפה שנדרשת בעיקר על ידי גופי הממשל הצבאי, מערכת הביטחון וגופי ההסברה והתקשורת הישראליים בערבית. מכאן שבאופן פרדוקסלי דווקא הגופים המפרידים, לרבות מערכת הביטחון והצבא, שימשו ועודם משמשים כוח מניע לשימור הוראת הערבית ולהגדלת מספר התלמידים הלומדים את השפה ברמה גבוהה. הצבא, למשל, תמך בעבר במאבקם של מורים לערבית להחלת לימודי חובה בערבית מתוך רצון לעודד את לימודי השפה, תוך הדגשה כי מדובר לא רק ביעד מודיעיני אלא גם בשפה של התרבות אשר סובבת אותנו.⁶

ההצדקה ללימוד ערבית בבתי ספר יהודיים בישראל נבעה בראש ובראשונה מסיבות ביטחוניות, ורק לאחריהן מסיבות תרבותיות ואזרחיות, אם כי מעטות.⁷ מצב זה אפיין את לימודי הערבית עוד בראשיתם (כפי שמלמדים מסמכי הארכיון המוצגים בספרו של מנדל, בעיקר מהשנים 1948-1985),⁸ ומאפיין אותם עד היום (ראו המכתב של ועדת המקצוע לשר החינוך פירון בשנת 2014).⁹ זוהי גם אחת הסיבות למעמדה השלילי של הערבית בקרב החברה היהודית בישראל. מחקרים שונים תיעדו עמדות שליליות בקרב תלמידים יהודים במערכת החינוך בישראל כלפי השפה הערבית וכלפי אפשרויות הלימוד שלה.¹⁰ שיעור התלמידים המסיימים לימודי חמש יחידות בערבית במגזר היהודי הוא רק כשניים עד שלושה אחוזים מאוכלוסיית התלמידים

6 ראו לדוגמה יולי חרומצ'נקו, "לימודי הערבית דועכים, גם בגלל המצב", הארץ, 21.11.2004.

7 כדוגמה ליוזמה אזרחית וולונטרית ראו <http://spokenarabic.co.il>

8 Mendel (לעיל הערה 5).

9 ראו הערה 2 לעיל.

10 חזי ברוש, "השפעת לימוד הערבית המדוברת בבית הספר היסודי על ההישגים בערבית ספרותית בכיתה ז' של חטיבת הביניים", עבודת דוקטור, בית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל אביב, 1988; רוברטה קרמר, "גורמים פסיכולוגיים חברתיים הקשורים ללימוד הערבית בבתי הספר התיכונים היהודיים בישראל", עבודת דוקטור, בית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל אביב, 1990; אריה לוי ואירית מירו, המבחן הארצי בערבית: הישגים והיכטים בהוראת המקצוע, תל אביב: בית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל אביב, 1995; Roberta Kraemer and Elite Olshtain, "The Social Context of Second Language Learning in Israeli Schools," *Israeli Social Science Research* 9 (1994), pp. 161-181

הניגשים לבגרות,¹¹ ורק חמישה אחוזים מכלל התלמידים היהודים ניגשים לבגרות בערבית כמקצוע בחירה, בהיקף ממוצע של 4.7 יחידות.¹² פרספקטיבה צרה ותלויה ביטחון כזו מכתובה יצירה לשונית דלה ומצומצמת, המעוררת ראייה ושיח מודיעיניים ונובעת מהם, והמשמשת באותה עת גם מכשיר לסגרגציה אתנית. אחת התופעות המדהימות בהקשר זה היא האופן שבו הערבית בישראל "נלקחה" מהערבים, ונבנתה כשפה שערכים אינם נוטלים בה חלק יותר. שיעור הערכים בקרב המורים לערבית, כותבי ספרי הלימוד או החברים בוועדות השפה השונות הוא נמוך מאוד עד אפסי, שלא לדבר על היעדרם ממשורות הקשורות לשפה הערבית במנגנוני המודיעין, בצבא וגם בהנהגת החוגים למזרח תיכון ולערבית באוניברסיטאות. לתופעה זו נוסף במרוצת השנים שינוי אתני נוסף. מעניין לגלות כי הערבית נלמדת בישראל בעיקר במה שמכונה "יישובים מבוססים", שם הוקמו מגמות למזרחנות. עובדה זו, לצד ההתרחקות של היהודים הערכים מהערבית,¹³ הפכו את הערבית באופן הדרגתי למקצוע "אשכנזי". תופעה זו קשורה גם בכך שבמהלך שנות המדינה היו תקופות של גאות ושל שפל במעמדה של הערבית. כך, למשל, בחקירת מחדל מלחמת יום כיפור התייחס דוח אגרנט לשאלת ידיעת הערבית בגופי המודיעין. בעקבות הרוח חלו שינויים מבניים, ביניהם הקמת מגמות מזרחנות ביישובים "מבוססים" אשר הטו את הפרופיל האתני של היהודים השולטים בערבית, במיוחד עם היעלמותם ההדרגתית של בני ובנות הדור הראשון של היהודים הערכים. מעניין לגלות שבשנות השבעים הובעה דאגה בקרב ארגוני הביטחון הישראליים מהעובדה שהיהודים הערכים מגיעים לגיל פרישה ומכך שאין עוד "דוברים טבעיים" של השפה שיוכלו לשרת בארגוני הביטחון השונים.¹⁴

-
- 11 אור קשתי, "דע את האויב: לימודי השפה הערבית בבתי הספר מגויסים לצרכי צה"ל", **הארץ**, 28.8.2015.
- 12 שמואל שי, תומר אוליצקי, משה בן שטרית ונטליה מירוניצ'ב, זכאות ואי-זכאות לתעודת בגרות: ניתוח הישגיהם של תלמידי בית ספר תיכון בישראל לפי משתנים דמוגרפיים ובית ספריים, ירושלים: מכון ון ליר, 2005.
- 13 התרחקות זו נבעה, בין היתר, מההקשרים השליליים של הערבית בישראל כ"שפת האויב", שגרמו לעתים לכבושה לאלו הדוברים אותה במרחב הציבורי. למעשה רק ארגוני הביטחון אפשרו לרבים מהיהודים הערכים להמשיך ולהשתמש בערבית ללא חשש. על התופעה הראשונה והשנייה, בהתאמה, ראו יהודה שנהב, **היהודים הערכים, תל אביב: עם עובד, Reuven Snir, Who Needs Arab-Jewish Identity?: Interpellation, Exclusion and Inessential Solidarities**, Leiden: Brill, 2015, p. 140
- 14 ראו על נושא זה את הפרק "The 'Disappearance' of Arab-Jews" אצל Mendel (לעיל הערה 5), עמ' 125-132.

למרות חשיבות הסוגיה, ולמרות מרכזיותה בשיח הישראלי, עד היום לא היו בידינו נתונים מדויקים על היקף השליטה בערבית על ממדיה השונים בקרב יהודים בישראל. בעבר נערכו כמה אומדנים גסים אולם קשה היה להסיק מהם על השליטה בכישורי השפה השונים (קריאה, הכנה, כתיבה, שיחה) או לפלח אותם מבחינה חברתית, אתנית ודורית. המידע הערכני ביותר על שליטה בערבית בקרב יהודים נמצא בנתוני הסקר החברתי של הלמ"ס משנת 2011, שעסק בשפה שנייה, אולם הוא אינו מאפשר פילוח מהסוג שהוזכר לעיל.¹⁵ לדוגמה, הוא אינו מאפשר פילוח אתני שכן הקטגוריה של "לא-מזרחים" מכילה בתוכה קבוצות של מזרחים, בעיקר מדור שלישי, שאינם מזוהים כמזרחים בנתוני הלמ"ס משום שהוריהם נולדו בישראל. כמו כן, הסקר אינו מאפשר פילוח בין-דורי, הנמצא בקורלציה גבוהה עם שליטה בערבית והיחס אל השפה. הרוח הנוכחי מבקש להשלים את החסר ולסכם סקר עומק שנערך בקרב האוכלוסייה היהודית בישראל ובדק את מידת השליטה בשפה, מקורות הלימוד, השימוש בשפה ועמדות כלפיה.

מטרת הסקר היא לבדוק את מידת השליטה והשימוש של יהודים בישראל בערבית (לרבות הדיאלקטים והשפות הערביות השונות) ואת ההבדלים בין הקבוצות האתניות בנושא זה. במיוחד, מעניינים אותנו כישורי השפה ומקורות למידתם וההבדלים בין יוצאי הארצות דוברות הערבית והדור השני והשלישי של צאצאיהם לבין כל השאר. כדאי לשים לב כי אף על פי שאנו משתמשים במיונים הסוציולוגיים המקובלים של "אשכנזים" ו"מזרחים", קבוצות אלו אינן זהות לקבוצות המקובלות במחקר הסוציולוגי, שכן אלו האחרונות כוללות בדרך כלל גם את יוצאי טורקיה, איראן, הודו וכדומה, שבהן אין דוברים ערבית. במקרה זה התמקדנו ביוצאי מדינות דוברות ערבית. אף שהקורלציה בין שתי הקבוצות אינה מלאה, היא גבוהה מספיק על מנת שנרשה לעצמנו להשתמש בדוח באופן חופשי במושגים "אשכנזים" ו"מזרחים".

מתודולוגיית הסקר

הסקר תוכנן על ידי מחברי דוח זה בשיתוף עם מכון ב. י. ולוסיל כהן הפועל במסגרת הפקולטה למדעי החברה באוניברסיטת תל-אביב. הוא מבוסס על מדגם מייצג של האוכלוסייה היהודית הבוגרת בישראל (מגיל 18 ומעלה). המדגם המייצג כלל 503 מרואיינים (מהם הושמטו שלושה מקרים שנפסלו). כדי להגדיל ל-500 את מספר המרואיינים ה"מזרחים" (מי שנולד באחת ממדינות ערב או שלפחות אחד מהוריו או מסביו נולדו במדינות ערב), התבצעה דגימת יתר לפי שאלות סינון שנשאלו בהתאמה. כך רואיינו 261 מרואיינים נוספים שעמדו בקריטריון הסינון. בסך הכול בוצעו 764 ראיונות טלפוניים. איסוף הנתונים התבצע בין 20 ביולי 2015 ל-19 באוגוסט 2015.

דגימה

הדגימה היא דגימה הסתברותית של משקי בית מתוך שכבות המוגדרות על פי מאפיינים סוציו-דמוגרפיים של השכבה (דגימה זו מבטיחה את ייצוגן במדגם של קבוצות שונות באוכלוסייה, ובמיוחד קבוצות אוכלוסייה שחלקן היחסי קטן, כדוגמת אוכלוסיית החרדים).¹⁶ הדגימה התבצעה בכמה שלבים (ראו נספח 1 לפירוט מהלך איסוף הנתונים עבור המדגם המייצג):

1. ראשית, כל האזורים הסטטיסטיים אורגנו בשכבות על פי אפיונים סוציו-דמוגרפיים.¹⁷ השכבות נועדו ליצור הומוגניות מסוימת על בסיס אזור גיאוגרפי, ותק בארץ, רמת דתיות, השכלה ורמה סוציו-אקונומית. הדגימה מתבצעת כך שהסתברות של כל משק בית להיכלל במדגם תהיה פרופורציונית לגודל האוכלוסייה באזור הסטטיסטי שהוא משתייך אליו.
2. בשלב השני התבצעה דגימה של משקי בית בכל אזור על בסיס ההתאמה בין קובץ מספרי הטלפון לקובץ אזורים סטטיסטיים של השכבה המרכזית לסטטיסטיקה. הדגימה בוצעה מתוך מאגר מספרי הטלפון הנייחים. ברשימת הטלפונים המשמשת לסקרים נכללים בעלי קו טלפון נייד שאינם מזוהים כעסק

16 שכבה היא קבוצה של אזורים סטטיסטיים אשר עומדים בתנאים מסוימים. השכבה של השכלה גבוהה בערים גדולות, למשל, תכלול אזורים סטטיסטיים שבהם שיעור בעלי ההשכלה האקדמית גבוה משיעור מסוים שהגדרנו והאזור שייך לעיר גדולה. באזור סטטיסטי כזה יכולים להיות גם לא משכילים, כמובן.

17 אזור סטטיסטי הוא יחידה אחת, למשל שכונה בתל אביב.

ושמספרם אינו חסוי. המנויים הרלוונטיים למחקר ממוספרים בסדר רץ. מתוך רשימה זו מתבצעת הדגימה. הדגימה בתוך השכבה היא דגימה אקראית פשוטה של מספרים אקראיים, פרופורציונית לגודל השכבה.

3. לאור הירידה בכיסוי הטלפונים הנייחים נבנתה שכבה נוספת: מרואיינים המזוהים כבעלי טלפון נייד שאינם מחזיקים בטלפון נייד.¹⁸ הדגימה מתוך שכבה זו היא דגימה אקראית פשוטה שבה לכל מנוי סיכוי שווה להיכלל במדגם.
4. בשלב האחרון קיבל כל מראיין את רשימת מספרי הטלפון (משקי בית) שאליהם יש להתקשר לצורך ביצוע הראיונות. בתוך משק הבית רואיין מבוגר אחד מעל גיל 18. מרואיינים שלא רואיינו מסיבה כלשהי עוברים לרשימת יומן, המבקרת את ההתקשרויות החוזרות במועדים שונים או בהתאם למועדים שנקבעו עם המרואיין, ומאפשרת שליטה ומיצוי המדגם. תהליך דגימה זה מבטיח אקראיות בכל שלבי הדגימה. הכנה מראש של רשימת משקי הבית שבהם יש לבצע ראיונות מבטיחה שהמרואיינים עצמם לא יוכלו להתערב בבחירת משקי הבית.

התופעה המכונה **שליטה בערבית** אינה מובנת מאליה ומחייבת התייחסות. היא מכילה אוקיינוס של אפשרויות שכן הערבית מורכבת ממספר רב של דיאלקטים ושפות אזוריות ומרמות שונות של משלבי דיבור. ידיעת ערבית יכולה להיות מבוססת על השפה הספרותית ("פצחא") או על השפות המדוברות הרבות והדיאלקטים המגוונים הקיימים. נוסף לערבית הפלסטינית – שגם היא שונה ומשתנה בין זו המדוברת בנגב לזו בגליל, בין זו הכפרית לזו העירונית – גם סוגי הערבית שבפי היהודים הערבים שהגיעו לישראל ממגוון של ארצות ערביות שונים אלו מאלו, והם אינם זהים לערבית הפלסטינית. משום כך השאלה "מהי ידיעת ערבית?" היא רבת ממדים, הן מבחינת "על איזו ערבית מדובר?" והן מבחינת "מה כוללת ידיעה של שפה?". לפיכך שאלה זו עלולה לתעתע ולפגוע במהימנות התשובה. במילים אחרות, לא תמיד ברור לאיזו ערבית מתכוונים הנשאלים בעת מתן תשובותיהם, ורבים מאלו שענו וטענו כי הם שולטים "שליטה טובה" בערבית התכוונו לומר כי הם מבינים ערבית מדוברת, אך למעשה אינם יודעים כלל לקרוא ולכתוב.¹⁹

18 במדגם המייצג (503 מרואיינים) רואיינו כ-20% מהמרואיינים בטלפון הנייד, שיעור הדומה לחלקם באוכלוסייה של מי שאין בבעלותם טלפונים נייחים.

19 תופעה זו נובעת מכמה סיבות. ראשית, רבים מהעולים מארצות ערב החיים בישראל עלו לפני תחילת לימודיהם בבית הספר ולכן מעולם לא למדו בצורה מסודרת לקרוא ולכתוב בערבית. שנית, בחלק מהמקרים יהודים ערבים הבינו ודיברו ערבית אך התחנכו בבתי ספר בעלי אוריינטציה אירופית ומכאן שהיו להם יכולות אורייניות בשפות מערביות (לדוגמה, יהודים רבים שעלו ממצרים קראו וכתבו בצרפתית אך לא בערבית). שלישית,

באופן הפוך למצב שפתי זה, רבים מן המזרחנים במרחב האקדמי הישראלי, כמו גם רבים מהמורים לערבית בבתי הספר, קוראים ערבית ספרותית אך בדרך כלל אינם מסוגלים לדבר בערבית, לא בספרותית ולא במדוברת. חוקרים רבים של שדה לימודי הערבית בישראל מדגישים את הקשר בין השיטה הפילולוגית שעליה הושתתו לימודי הערבית בארץ וההפרדה הלאומית שנוצרה בין יהודים לערבים בישראל לבין הערבית שהתעצבה בסופו של דבר בחברה היהודית. חוקרים אלו טוענים כי הערבית עברה "לטיניזציה" שלילית, היינו הפכה לשפה "מתה", שפה ללא דוברים, שפה שצריך לפצח אותה ולקדד אותה, אבל לא לדבר וליצור בה.²⁰ כל המשתנים והתופעות הללו משפיעים על המושג הערטילאי "שליטה בערבית" ועלולים לפיכך להתבטא בשונות גדולה בהתפלגות טעות המדידה.

בשפה הערבית מתקיימת התופעה הלשונית המכונה דיגלוסיה (מיוונית: שתי לשונות), שבה דוברי השפה חיים "בין" שתי שפות השונות זו מזו ברמות רבות: השפה המדוברת (עאמייה/מחכייה) והשפה הספרותית (פצחא). לקריאה נוספת על תופעת הדיגלוסיה ראו מלכה מוצ'ניק, לשון, חברה ותרבות, ד, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2002, עמ' 39-77.

20 אלון אולמן הראה כיצד הגישה הפדגוגית כלפי לימודי הערבית בבית הספר מתייחסת אליה כשפה קפואה, כאילו הייתה לטינית עתיקה שצריכה להיות מפורשת או מתורגמת, בניגוד ברור לדרך שבה אנגלית או צרפתית נלמדות במערכת החינוך, על כישורי השפה החיים שבהן (Allon Uhlmann, "Policy Implications of Arabic Instruction in Israeli Jewish Schools," *Human Organization* 70, 1 (2011), p. 100); אלון פרגמן הדגיש שלצד שינויים בחלק מספרי הלימוד, רבים עדיין מלמדים את השפה הערבית בהתאם לגישה הארכאית של תרגום-דקדוק, הנהוגה גם באוניברסיטאות. לדבריו, "שיטת הוראה זו של השפה הערבית מזכירה במידה לא מבוטלת שיטות הוראה שרק נדמה היה שפסו מן העולם. שיטת התרגום-דקדוק הייתה שיטת ההוראה הראשית בהוראתן של שפות זרות בעולם המערבי לפני שלוש-מאות, ארבע-מאות וחמש-מאות שנה" (אלון פרגמן, "א-טאלב אלמות'אבר אתא אלאושבוע אלמאצי' אלא אלמדרסה פרחא מסרורא – טריקת א-תרג'מה-אלקואעד פי תעלים אלערבייה – 2005-2006" |התלמיד החרוץ הגיע בשבוע שעבר לבית הספר עליז ושמה – שיטת התרגום-דקדוק בלימודי הערבית, 2005-2006|, א-רסאלה 14 [2007], עמ' 38). גם מוחמד אמארה השתמש במטפורת הלטיניות של לימודי הערבית בישראל והדגיש את הקשר בין הערבית בבתי הספר היהודיים לבין הערבית באקדמיה הישראלית תוך שהוא מתייחס לכך שכישורי השפה שלומדי הערבית רוכשים בבתי הספר היהודיים אינם מספיקים אפילו לפונקציות הבסיסיות ביותר. לדבריו, הדבר נובע מכך ש"מגמות ה'לטיניזציה' של השפה הערבית, קרי הוראתה כדרך הוראת השפה הלטינית כשפה מתה, מתקיימות בבית הספר ומועצמות בהשכלה הגבוהה" (מוחמד אמארה, "הוראת השפה הערבית בקרב תלמידים יהודים בישראל: מגישה ביטחוניית לגישה אזרחית", במת ון ליר: מגזין אלקטרוני ליחסי יהודים ופלסטינים בישראל 2 (ספטמבר 2013).

ממצאים

בממוצע כ-10% מן היהודים בישראל טוענים שיש להם ידע טוב בערבית, וכ-17% טוענים שהם מבינים את השפה או מסוגלים לנהל בה שיחה. אנו מניחים שהנתונים משקפים אמידת יתר של היכולות, וכי שיעור גדול יותר של אנשים יתהדרו בשפה גם אם הם אינם שולטים בה – בעיקר בשל רצייה חברתית. אנו מניחים כי שיעור הטעות (אמידת היתר) יהיה גבוה יותר בקרב היהודים הערבים, שייטו להצהיר על ידיעה טובה של ערבית גם כאשר היא שטחית. כאשר אנו שואלים באופן קונקרטי על היכרות עם האותיות בערבית צונח השיעור הזה באופן דרמטי לכ-6.8% (אין אילו בהכרח אותם נשאלים). כשהעמקנו לחקור ושאלנו על יכולת שליטה בכתיבה בערבית שיעור היהודים שענה בחיוב צונח עוד יותר, ל-1.4% בלבד. זאת ועוד, במדגם המייצג של כלל האוכלוסייה, שיעור היהודים הטוענים שהם מסוגלים לקרוא ספר בערבית עומד על 1% בלבד (וכאמור ייתכן מאוד כי גם שיעורים זעומים אלו הם תוצאה של אמידת יתר). אם כך, אין ספק שרוב היהודים שטענו כי הם "שולטים" בערבית, בצורה זו או אחרת, מכירים בעיקר את השפה המדוברת ויכולים לשמוע ולהבין ערבית באופן פסיבי, אך אינם יכולים לעשות שימוש אקטיבי בשפה – לכתוב או לדבר בערבית – הן ספרותית והן מדוברת. זאת ועוד, הפער בין התשובות לגבי הדיבור לבין התשובות לגבי הקריאה והכתיבה עשוי להעיד גם הוא על אמידת היתר של ידיעת השפה בשאלה הראשונה.

השוואה בין תשובות המרואיינים שהם או שאחד מהוריהם או סביהם יוצאי מדינות ערב (לא כולל מזרחים יוצאי מדינות לא ערביות כמו איראן, טורקיה, הודו וכדומה), לבין תשובותיהם של שאר המרואיינים היהודים מראה בבירור כי יוצאי מדינות ערב שולטים יותר בשפה הערבית, בכל התחומים, וכי הבדלים אלו רגישים להשתייכות בין-דורית.

מלוח 1 עולה נתון כללי מעניין לא פחות: בעוד 9.8% מהנשאלים דירגו את רמת הידע הכללית שלהם בערבית כגבוהה עד גבוהה מאוד, שיעור זה עולה באופן משמעותי כשנשאלו המרואיינים אם הם מבינים דיבור המופנה אליהם או נאמר לידם; בשאלה זו דירגו 17.2% מהנשאלים את מידת ההבנה שלהם כגבוהה. אולם בשאר הנושאים אנו רואים ירידה משמעותית בשיעור יודעי הערבית ככל שתחום הידיעה מצריך "התחייבות קונקרטית יותר" כמו כתיבה או קריאת ספרים.

לוח 1: שליטה בשפה הערבית (המרוואיינים שדירגו את רמת הידע והבקיאות שלהם בשפה הערבית כגבוהה או כגבוהה מאוד, לפי הנושאים המפורטים בלוח)

סוג ידע	מדגם מייצג N=500	יוצאי ארצות ערב* N=500	יוצאי שאר המדינות כולל ישראל N=261
הבנה לנאמר כשמדברים איתם או לידם	17.2%	30%	3.1%
הבנת מילים בשירים	10.4%	18.8%	0.8%
דיבור וניהול שיחה	10%	17%	1.1%
דירוג כללי לרמת הידע בשפה הערבית	9.8%	15.8%	1.1%
היכרות עם האותיות	6.8%	7.6%	3.1%
קריאה (עיתון, חדשות)	2.6%	3.8%	0.4%
כתיבה (אימייל, מכתב)	1.4%	2.6%	0.4%
קריאת ספרות יפה (רומן, ספר עיון)	1%	2.2%	--

* דגימה בשיטת העיבוי ליוצאי מדינות ערב, ולא מדגם מייצג. יש מרוואיינים שמשתייכים לשני המדגמים גם יחד – המדגם המייצג ומדגם יוצאי ארצות ערב.

כשבוחנו את התפלגות התשובות על פי מוצא, נראה כי 15.8% מיוצאי ארצות ערב דירגו את רמת הידע הכללי שלהם בערבית כגבוהה או כגבוהה מאוד. אולם מהניתוח הבין-דורי המוצג להלן בלוח 1 (2) עולה כי לרוב מדובר בכני הדור הראשון (25.6%) והשני (14%), ואילו בקרב בני הדור השלישי רק 1.3% מהנשאלים דירגו את רמת הידע הכללית שלהם בערבית כגבוהה. ממצאים אלו מעידים על דעיכת ידיעת הערבית לאורך זמן בקרב יוצאי ארצות ערב.

לוח 1(2): שליטה בשפה הערבית בקרב יוצאי ארצות ערב בלבד, לפי דור (המרוויינים שדירגו את רמת הידע והבקיאות שלהם בשפה הערבית כגבוהה או כגבוהה מאוד, לפי הנושאים המפורטים בלוח)

סוג ידע	דור ראשון של יוצאי ארצות ערב N=164	דור שני של יוצאי ארצות ערב N=258	דור שלישי של יוצאי ארצות ערב N=78
הבנה לנאמר כשמדברים איתם או לידם	40.2%	29.8%	9.0%
הבנת מילים בשירים	30.5%	15.1%	6.4%
דיבור וניהול שיחה	23.8%	16.7%	3.8%
דירוג כללי לרמת הידע בשפה הערבית	25.6%	14.0%	1.3%
היכרות עם האותיות	9.8%	6.2%	7.7%
קריאה (עיתון, חדשות)	4.9%	3.1%	3.8%
כתיבה (אימייל, מכתב)	3.7%	2.3%	1.3%
קריאת ספרות יפה (רומן, ספר עיון)	2.4%	2.3%	1.3%

אין ספק שגם בקרב אשכנזים בישראל התחולל תהליך של אובדן שפות הסבים והסבתות – לרבות גרמנית, יידיש ופולנית – אולם יש להפריד בין אובדן שפות אלו לאובדן השפה הערבית בקרב יהודים. האחרונה, להבדיל מהאחרות, היא שפה רשמית של מדינת ישראל מאז היווסדה (לצד העברית), שפה רשמית של הארץ בתקופה שקדמה להקמת המדינה (בימי המנדט הבריטי, לצד האנגלית והעברית), לינגואה פרנקה של האזור שבו שוכנת ישראל, ושפת האם וחותרם התרבות והזהות של הערבים אזרחי ישראל (אוכלוסייה ילידית) החיים כאן מימים ימימה. מכאן שהאובדן של הערבית חייב להיות מובחן כאובדן שהתקיים למרות חשיבותה של השפה, למרות הדינמיות שלה ולמרות רשמיותה של הערבית בישראל – מאפיינים שניתן היה לצפות ש"יגנו" על הערבית או יעודדו את שימורה כשפת חיים, שפת השתלבות, שפת יום-יום, תרבות וחברה.

לוח 2 מציג נתונים לגבי המקום שבו למדו הנשאלים ערבית. אין ספק שבית הספר הוא הגורם המשמעותי בלימודי השפה הערבית לגבי היהודים בישראל. אולם בהשוואה בין יוצאי מדינות ערב לאחרים, נראה כי בית הספר הוא מקום לימוד משמעותי יותר בקרב ה"אשכנזים" (82.9% ממי שלמדו) מאשר בקרב "המזרחים" (67.7% ממי שלמדו). פער זה בין שתי הקבוצות נשמר אם בוחנים את הלימודים על פי החשיפה או אי-החשיפה לשפה הערבית בבית. בניתוח נוסף (שאינו מוצג כאן) נמצא ש-64.5% ממי שנחשפו לערבית בבית למדו ערבית בבית הספר, בהשוואה ל-85.6% ממי שלא נחשפו לערבית. במילים אחרות תלמידים מזרחים, שנחשפו אל הערבית בגיל צעיר ושמבחינה שפתית (הגייה, הבנת תחביר) היו להם סיכויים טובים יותר ללמוד ולקלוט את השפה, למדו את השפה בבית הספר בשיעורים נמוכים יותר בהשוואה לתלמידים אשכנזים, אשר להם לא היה כל מגע או קשר עם השפה טרם הגעתם לבית הספר.

חשוב לציין כי לימודי הערבית בבתי הספר היהודיים מוגדרים כמקצוע חובה אולם מדובר בהגדרה רחבה מאוד. למעשה, הערבית מוגדרת כשפת חובה בכיתות ז-י אך היא נלמדת בכיתה י רק ב-3% מבתי הספר (לפי אומדן מסוים שאת מידת מהימנותו לא היה באפשרותנו לבדוק).²¹ כמו כן, מאז 1959 מתאפשרת בחטיבת הביניים בחירה בין לימודי צרפתית ללימודי ערבית, ותלמידים רבים בוחרים ללמוד צרפתית. נוסף לכך, הערבית היא מקצוע בחירה חסר הוד ובעל הון סימבולי נמוך, ורבים מהתלמידים שהחלו ללמוד ערבית העדיפו במהלך לימודיהם להוציא פטור מלימודי השפה – כנראה אחת מבקשות הפטור השכיחות ביותר בישראל בלימודי מקצוע כלשהו.

נתון חשוב אחר הוא כי שיעור היהודים שציינו שלמדו ערבית בצבא עומד על 4.5%. אלו שלמדו את השפה בבית הספר וגם בצבא בחרו לרוב לציין רק את ההקשר האזרחי של לימודי הערבית (בית הספר). ייתכן שמדובר בהערכת חסר שנובעת בעיקר מהרגישות של ציון העובדה שבמהלך השירות הצבאי המשיבים עשו שימוש בשפה הערבית; גם אילו יכלו לבחור יותר מאפשרות תשובה אחת אנו מניחים שרבים היו מעדיפים לציין את בית הספר כמקור הערבית שלהם, בשל ההיבט האזרחי שלו ובשל חוסר רצונם לדון בנושאים הנוגעים לערבית ולחיל המודיעין במשאל טלפוני. אנו מעריכים זאת בעיקר מאחר שיחידה 8200, יחידת האיסוף המרכזית של חיל המודיעין, היא היחידה הגדולה ביותר בצה"ל,²² והשפעתה על

21 יוסי קליין, "תראו, ערבי מדבר עברית!", הארץ, 10.07.2013.

22 על פי אתר היחידה, www.yehida.co.il/index.php?option=com_content&view=article&id=56&Itemid=142

שדה לימודי הערבית היא מכרעת. כמו כן, ייתכן שסוגי הידע הנרכשים בצבא ובבית הספר בהקשר של ערבית נתפסו בצורה שונה על ידי המשיבים. לפי הסבר זה, הם תופסים את בית הספר כמקום המרכזי והיחיד שבו הם למדו ערבית ממש – מבחינת לימוד אותיות, תחביר, אוצר מילים – ואילו אתרים אחרים, כמו הצבא, נתפסים כמקומות שבהם נעשה שימוש מקצועי בערבית אחרי שהיא כבר נלמדה במקום אחר, ומכאן שהדגש על "לימוד הערבית" קשור גם בהבנה זו של השאלה. חשוב לזכור שגם אלו שלמדו ערבית בבית הספר, רוב רובם של המשיבים, עשו זאת באתר אזרחי אבל מתוך מוטיבציה צבאית-ביטחונית. כך עולה ממחקר של משרד החינוך ומכון סאלד שהראה כי למעלה מ-60% ממי שבחרו ללמוד ערבית בבית הספר ציינו את רצונם "להצטרף לחיל המודיעין" כסיבה הראשונית שהביאה אותם לבחור במקצוע.²³

לוח 2: מקום לימוד השפה הערבית בישראל

יוצאי שאר המדינות כולל ישראל N= 261	יוצאי ארצות ערב* N=500	מדגם מייצג N=500	לימודי ערבית	
42.5%	55.8%	53.0%	למדו ערבית באופן פורמלי או לא פורמלי	
82.9%	67.7%	76.6%	בבית ספר	היכן למדו ערבית (בקרב אלו שלמדו בלבד)
4.5%	32.6%	21.1%	בבית	
6.3%	4.7%	4.5%	בצבא	
6.3%	1.8%	3.4%	באוניברסיטה	
3.6%	1.8%	3.0%	קורס / חוג / שיעור פרטי	

* דגימה בשיטת עיבוי ליוצאי מדינות ערב, ולא מדגם מייצג.

מזן הניתוח הבין-דורי של יוצאי ארצות ערב (שאינו מוצג בלוח) מתברר כי 47.6% מבני הדור הראשון למדו ערבית בבית, לעומת כ-30% מבני הדור השני ו-11.9% בלבד מבני הדור השלישי. לעומת זאת, 7.1% מבני הדור השלישי למדו ערבית בצבא, לעומת 1.2% מבני הדור הראשון ו-5.9% מבני הדור השני.

לתוצאות המוצגות בלוח 2 יש להתייחס בחשד מסוים משום ששיעורי ההשכלה הגבוהה בקרב אשכנזים גבוהים יותר מאשר בקרב מזרחים. על מנת לשלוט בהבדלים אלו בדקנו את מקום רכישת השפה רק בקרב האקדמאים שנמצאו במדגם ושלמדו בעבר ערבית (N=109; לוח 2(2)). באופן לא מפתיע, רוב המרואיינים (מעל 80%) ציינו כי למדו ערבית בבית הספר, עם יתרון קל (לא מובהק) למרואיינים שאינם יוצאי ארצות דוברות ערבית. בקרב יוצאי הארצות דוברות הערבית 31% ציינו כי למדו לדבר ערבית בבית, בהשוואה לשיעור זניח מהמרואיינים שאינם יוצאי ארצות דוברות ערבית. אולם המרואיינים דיווחו על שיעורים נמוכים של שימוש בפועל בערבית בבית: בדור הראשון 40.8% דיברו ערבית בבית, לעומת 13.5% בדור השני ו-2.4% בדור השלישי (הנתונים אינם מוצגים).

הבדלים שאינם מובנים מאליהם נמצאו בקרב אלו שלמדו ערבית באוניברסיטה ובצבא. שיעור המשיבים אשר למדו ערבית באוניברסיטה גדול ביותר מפי ארבעה בקרב ה"אשכנזים" מאשר בקרב יוצאי ארצות ערביות. באותו אופן, שיעור המרואיינים ה"אשכנזים" שציינו כי למדו ערבית בצבא גדול פי שלושה מאשר בקרב ה"מזרחים". שיעורים אלה התקבלו כאמור לאחר ששלטנו ברמת ההשכלה האקדמית, הגבוהה יותר בקרב אשכנזים מאשר בקרב המזרחים. מן המחקר ברור כי שיעור המזרחים בלימודי ערבית באוניברסיטה או בצבא קטן בצורה משמעותית מזה של האשכנזים.

לוח 2(2): מקום לימוד השפה הערבית בישראל בקרב בעלי השכלה אקדמית מלאה או חלקית שלמדו ערבית

יוצאי שאר המדינות כולל ישראל N=67	יוצאי ארצות ערב* N=42	לימודי ערבית	
88.1%	83.3%	בבית ספר	היכן למדו ערבית (בקרב אלו שלמדו בלבד)
1.5%	31.0%	בבית	
7.5%	2.4%	בצבא	
10.4%	2.4%	באוניברסיטה	
4.5%	4.8%	קורס / חוג / שיעור פרטי	

* הגימה בשיטת עיבוי ליוצאי מדינות ערב, ולא מדגם מייצג.

לוח 3 מציג את העמדות של יהודים ישראלים כלפי השפה הערבית ומעמדה בזירה הציבורית. הנתונים משקפים בצורה ברורה את האמביוולנטיות כלפי השפה. כחמישים אחוזים מן המשיבים גורסים שהערבית צריכה להיות שפה רשמית, וכמעט שישים אחוזים (57.8%) גורסים כי היא חשובה מאוד לחיים בישראל. שיעור המייחסים חשיבות לערבית גדול בצורה משמעותית בקרב אלו אשר חושבים שהיא חשובה מבחינה ביטחונית (65.4%). בה בעת, כשליש מן הנשאלים חושבים שהשפה הערבית חשובה כשפת מורשת יהודית (כ-33%), ללא הבדל משמעותי בין יוצאי ארצות ערב לשאר המשיבים. דווקא בקרב האקדמאים יוצאי ערב נמצאה תמיכה נמוכה יותר בהיגד זה (27%; התוצאות אינן מוצגות בלוח). באופן כללי, בקרב האקדמאים יוצאי ארצות ערב נמצאה תמיכה נמוכה יותר בהשוואה לכלל יוצאי ארצות ערב בפרמטרים של קשר תרבותי, כמו החיבה למוזיקה ערבית – 19% מכלל יוצאי ערב לעומת 12% בקרב האקדמאים יוצאי ערב (הבדל מובהק), ותחושת הנוחות לדבר בערבית – 29.4% בקרב כלל יוצאי ערב לעומת 24.0% בקרב האקדמאים (אף שההבדל אינו מובהק; התוצאות אינן מוצגות). הבדלים מובהקים בין יוצאי ארצות ערב לשאר הנשאלים נמצאו בקרב הטוענים כי אזרחי המדינה צריכים לדבר עברית בלבד (39% בקרב יוצאי ערב לעומת 29% בקרב השאר), בהסכמה לגבי חשיבות ידיעת השפה בבחינת "דע את האויב" (74% לעומת 60%), בחיבה למוזיקה ערבית (19% לעומת 7%) ובתחושת הנוחות בעת שמיעת מוזיקה ערבית (28% לעומת 21%). גם בתחושת הנוחות לשוחח בערבית נמצא הבדל מובהק, אך ייתכן שהוא נובע מההבדלים בשיעור המסוגלים לנהל שיחה בערבית בין יוצאי ארצות ערב לשאר. יש לשים לב כי כשמדובר בהיגד אפוליטי, לכאורה, כמו חיבה למוזיקה, יש פער מובהק לטובת המזרחים.

בניתוח שביצענו לפי דורות עולה כי יוצאי מדינות ערב בני הדור הראשון מחזיקים בעמדות חיוביות יותר בכל ההיגדים כלפי השפה הערבית, ואילו בני הדור השני והדור השלישי הביעו עמדות שליליות יותר לגבי ההיגדים המפורטים בלוח 3.

פער זה בעמדות נראה גם בהשוואה בין המשיבים שנחשפו לשפה הערבית בבית לבין אלו שלא נחשפו אליה (התוצאות אינן מוצגות). כ-49% מאלו שנחשפו לשפה הערבית בבית מסכימים כי הערבית צריכה להיות שפה רשמית בישראל, נתון הנמוך באופן משמעותי מהשיעור בקרב אלו שלא נחשפו לשפה הערבית בבית (57%). היחס מתהפך גם כאן בשאלות העוסקות בשמיעת מוזיקה או תחושת אי-נוחות למשמע השפה הערבית; במקרה זה יוצאי מדינות ערב הביעו עמדות חיוביות יותר.

לוח 3: עמדות כלפי השפה הערבית

יוצאי שאר המדינות כולל ישראל N=261	יוצאי ארצות ערב N=500	מדגם מייצג N=500	היגד
57.9%	49.0%	52.6%	ערבית צריכה להיות שפה רשמית של מדינת ישראל
28.7%	39.2%	36.4%	כל אזרחי מדינת ישראל צריכים לדבר עברית בלבד
61.3%	56.8%	60.2%	צריך ללמד את השפה הערבית בבתי הספר היהודיים
32.6%	35.6%	33.0%	השפה הערבית חשובה מאוד כשפת מורשת ליהודים ממוצא מזרחי וצריך לשמר אותה
58.2%	58.6%	57.8%	השפה הערבית חשובה מאוד לחיים בישראל
37.2%	37.6%	38.8%	צריך חינוך דו-לשוני בערבית ובעברית מכיתה א, הן ליהודים והן לערבים
54.0%	58.4%	55.8%	השפה הערבית חשובה מאוד להשתלבות ישראל במזרח התיכון
59.8%	74.2%	65.4%	חשוב מאוד לדעת ערבית בבחינת "דע את האויב"
7.7%	29.4%	18.2%	חש/ה בנוח לדבר ערבית מחוץ לבית
18.4%	14.8%	18.0%	מפריע לי כאשר מדברים לידי בערבית
7.3%	19.0%	12.0%	אוהב/ת לשמוע מוזיקה בערבית
21.1%	28.0%	25.0%	מרגיש/ה בנוח כששומע/ת מוזיקה בערבית

השאלה "מדוע אתה לא חש בנוח לדבר ערבית?", שהופנתה לאלו שענו כי אינם חשים בנוח לדבר ערבית מחוץ לבית, נשארה פתוחה ואפשרה מגוון של סיבות. כארבעים אחוזים תולים את הסיבה בחוסר שליטה או בחוסר מיומנות טובה בשפה (39.6%). בני הדור השלישי של יוצאי מדינות ערב הצביעו על חוסר שליטה בשפה כחסם מרכזי ומשמעותי יותר בהשוואה לבני הדור הראשון והדור השני. קיימים חסמים נוספים, כמו "אין לי עם מי לדבר" (13.4%), או סיבות אחרות, כגון חוסר צורך להשתמש בערבית במדינת ישראל (9.7%) כי "זו לא השפה שלי ובישראל צריך לדבר עברית ולא ערבית" או כי "אין סיבה שזה יקדם אותי, אז למה?". יש מרואיינים שהסבירו את אי-הנוחות בשימוש בערבית בסלידה מהשפה הערבית, או בכך ש"היא שפה מעייפת" או ש"זו לא שפה שמתאימה לקדושה של מדינת ישראל". בקרב אלו שתמכו בכך היה שיעור יוצאי מדינות ערב בני הדור השני הגבוה ביותר ועמד על 19.4%, לעומת השיעור בקרב בני הדור הראשון (11.3%) ובני הדור השלישי (7.7%). סיבה נוספת להימנעות משימוש בשפה הערבית, אם כי מעטים ציינו אותה (3%), היא הבושה. חסם זה התבטא לרוב בקרב בני הדור הראשון והדור השני של המזרחים.

תקפות הממצאים: הסקר החברתי של הלמ"ס

על מנת לתקף את ממצאי הסקר שלנו ערכנו כמה ניתוחים מקבילים באמצעות נתוני הסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה משנת 2011. מאז שנת 2002 עורכת הלמ"ס מדי שנה סקר חברתי; הסקר של שנת 2011 התמקד בנושא השכלה ולמידה, וכן בשליטה וידע בשפות כמו עברית, אנגלית, צרפתית וערבית. המדגם המקורי הורכב מ-7,064 מרואיינים (אחוז אי-ההשבה עמד על 23%). לצרכים שלנו הוצאו מהמדגם כל המרואיינים שאינם יהודים, ולאחר הניכוי המדגם כלל 5,643 מרואיינים בלבד.²⁴

כפי שעולה מלוח 4, פחות מ-2.5% מהיהודים טוענים שהם מבינים (%2.4) או מדברים (%2.3) ערבית. כשנשאלים הנבדקים על כתיבה וקריאה בערבית השיעור צונח ל-0.6%. אלו שיעורים נמוכים מאוד, בדומה לממצאים של הסקר הנוכחי. יותר מכך, אנו מניחים שקיימת אמידת יתר במשתנה הכתיבה, כיוון שכתובה (לעומת דיבור) מחייבת ידיעה גדולה יותר של השפה. עם זאת, סביר שהשגיאה באמידה של הדיבור וההבנה גדולה יותר מהשגיאה בנתוני הקריאה והכתיבה והאמידה מוטה כלפי מעלה, משום שהיא מודדת תופעה קונקרטית פחות. בלוח אנו מציגים גם פילוח לפי קבוצות מוצא המראה כי מזרחים שולטים בכל ארבעת התחומים באופן מובהק יותר מאשר אשכנזים. אולם כפי שציינו מעלה, אנו מציעים להטיל ספק במהימנות הקריטריונים לפילוח אתני של הלמ"ס.

לוח 4: ידע ובקיאות כללית בשפה הערבית בקרב יהודים בישראל (המרואיינים שדירגו את רמת הידע שלהם הערבית כטובה וכתובה מאוד; מתוך הסקר החברתי של הלמ"ס 2011)

סוג ידע	מדגם כולל N=5,643	יוצאי אפריקה ואסיה N=1,029	כל השאר (אמריקה, אירופה, ישראל או לא ידוע) N=4,614
דיבור	2.3%	7.2%	1.1%
קריאה	0.6%	2.3%	0.2%
כתיבה	0.6%	2.3%	0.2%
הבנה	2.4%	7.2%	1.3%

24 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (לעיל הערה 15).

לוח 5 מציג תוצאות של בחינה דומה של הרגלי השימוש בפועל בשפה הערבית כשפה נקראת, כמו קריאת עיתון או ספר, אשר מצביעה אף היא על שיעורים אפסיים כמעט (0.1% – היינו אחד לאלף); זאת לעומת 0.6% שציינו כי הם קוראים וכותבים ערבית ברמה גבוהה (לוח 4). שיעור זה גדל במידה מסוימת כשמדובר בצפייה בתוכניות טלוויזיה בשפה הערבית, ועומד על 1% מכלל המדגם. יצוין כי בחינת נתונייהם הדמוגרפיים של יודעי השפה הערבית מראה כי לרוב מדובר ביוצאי מדינות אפריקה ואסיה שהגיעו לישראל בשנים 1948-1970, כלומר אוכלוסייה בוגרת בגיל 45 או יותר, והם לרוב בעלי השכלה נמוכה או ללא השכלה כלל. על אף השיעורים הנמוכים בבקאות ובשליטה בשפה הערבית, חשוב לציין כי בדומה למדגם שלנו, מנתוני הסקר עולה ש־65.1% מצדדים בצורך ללמד את השפה הערבית כמקצוע חובה בבתי ספר היהודיים (הממצאים אינם מוצגים כאן). בקרב יוצאי מדינות אסיה ואפריקה עמדה זו מתחזקת, ו־73.8% הביעו הסכמה עד הסכמה רבה להצעה לחייב את לימודי הערבית בבתי ספר יהודיים, לעומת 63.2% מהמדגם שאינם יוצאי אפריקה או אסיה. שיעורי הסכמה אלה עומדים בהלימה עם העמדה כלפי השפה הערבית כשפה רשמית, כך ש־65.7% מסכימים עד מסכימים במידה רבה שהשפה הערבית תשמש במסמכים הממשלתיים. גם כאן משתמר הפער בין יוצאי אפריקה ואסיה לבין השאר, אם כי קטן בהשוואה לשאלה הקודמת, ועומד על 70.3% לעומת 64.7%, בהתאמה.

לוח 5: אופני השימוש בשפה הערבית (מתוך הסקר החברתי של הלמ"ס 2011)

אופן שימוש בשפה הערבית	מדגם כולל N=5,643	יוצאי אפריקה ואסיה N=1,029	כל השאר (אמריקה, אירופה, ישראל או לא ידוע) N=4,614
קריאת ספרים בערבית	0.1%	0.3%	0.04%
קריאת עיתונים בערבית	0.1%	--	0.2%
צפייה בתוכניות טלוויזיה או כתובות בערבית	1.0%	3.1%	0.5%
הקשבה לרדיו בערבית	0.8%	2.3%	0.5%
גלישה באינטרנט בערבית	0.1%	--	0.1%

גם כאן ניתן לראות את הפרדוקס המתבטא בכך שרוב הציבור בישראל תומך בהנחלת השפה הערבית ובשימוש בה, אולם תמיכה זו אינה מקבלת ביטוי מעשי.

ממצאי הסקר של הלמ"ס תומכים אפוא באופן שאינו משתמע לשני פנים בממצאי הסקר הנוכחי ומתקפים חלק גדול מממצאיו. מהממצאים בשני הסקרים עולה יחס אסימטרי בין ידיעת השפה הערבית המדוברת לבין ידיעת השפה הכתובה (ראו לוח 1 ולוח 4). בשני הסקרים הממצאים הראו כי יוצאי ארצות ערב (על פי הגדרת הסקר הנוכחי) ויוצאי מדינות אסיה ואפריקה (על פי הגדרת הלמ"ס) שולטים יותר בשפה הערבית בכל המישורים. ההבדל היחיד שהיה משמעותי הוא בהרגלי השימוש בערבית. כך, למשל, שיעור המשיבים שקוראים ספרות יפה בערבית עמד על 0.1% בסקר הלמ"ס ועל 1% בסקר הנוכחי. אחד הממצאים החשובים שנתמך על ידי ממצאי סקר הלמ"ס הוא שהרוב הגדול של היהודים תומכים בלימודי ערבית בבתי ספר יהודיים – 73.8% בסקר הלמ"ס ו-60.2% בסקר הנוכחי.

לסיכום, אף שהפילוח האתני של הלמ"ס אינו זהה לפילוח האתני בסקר שלנו, הנתונים החשובים שהלמ"ס מספקת מתקפים את ממצאי הסקר הנוכחי, בעיקר ברמת השליטה בשפה. יש לזכור שסקר הלמ"ס לא עסק באופן ספציפי בערבית אלא בשפה זרה שנייה. האזכור של הערבית על ידי נשאלים נעשה בהשוואה לשפות זרות, ולכן מלכתחילה קיימת בו הטיה שמגדירה את הערבית כשפה זרה. זוהי כמובן נקודת מבט יהודית על השפה הערבית.

סיכום: על חוסר הנורמליות של הערבית בישראל

נפתח באנקדוטה מקומית שמתחברת לממצאי הסקר שערכנו. בספטמבר 2015 ביקש יהודי ישראלי תושב רעננה להירשם לקורס באוטוטרוניקה מתקדמת במרכז הטכנולוגי בבית ברל. הוא הופתע לגלות כי הלימודים יינתנו בשפה הערבית. הסיבה: כל הנרשמים הם ערבים, למעט הוא. כך הגיב האיש:

זה לא נראה לי נורמלי. אני מצפה שבבית ברל יפתחו קורס לכולם בשפה העברית, ומדי פעם יסבירו דברים מסוימים בערבית למתקשים. תמיד אומרים שאנחנו מוציאים אותם מהחברה אבל מסתבר שזה בדיוק הפוך. עכשיו אני צריך ללכת ללמוד קצת יותר רחוק.²⁵

גם הממונה עליו, מנהל המוסך ששלח אותו ללימודים, הביע תרעומת על ההחלטה ללמד את הקורס בערבית. לדבריו, "זו פשוט אפליה לרעה בתור יהודי במדינת ישראל שאני צריך לדעת ערבית [...] זה לא הגיוני הדבר הזה".²⁶ הציטוטים הללו משקפים כמה מאפיינים של הערבית בישראל: הם משקפים את המעמד הנמוך של השפה בארץ, את היותה רשמית על הנייר בלבד, את רמות הידע הנמוכות שלה – וברבים מהמקרים את היעדרן – בקרב החברה היהודית, את חוסר היכולת אפילו לדמיין את הערבית כשפה חיה ודינמית הלומדים בה ובאמצעותה, ובעיקר את התודעה השכיחה לגביה בקרב יהודים בישראל. אנחנו קוראים לכך "תודעה" ולא "עמדה" מפני שהיא כמעט מובנת מאליה ומצויה עמוק בהביטוס של הישראלים, כמעט ללא רפלקסיה. כך, למשל, ההתייחסויות של האיש ושל בעל המוסך לעצם אפשרות הלימוד בערבית, תוך שימוש שלהם בצירופים הנדהמים "זה לא נורמלי" ו"זה לא הגיוני". התודעה הזו, חשוב לציין, מתקיימת לצד העמדה השכיחה של ישראלים רבים, המציינים (למרות ואולי בגלל היעדר כישורי הערבית בחברה היהודית בישראל) כי הערבית היא שפה חשובה וכי יש להפוך אותה לשפת לימוד חובה בבתי הספר, בין היתר בשל חשיבותה "לביטחון ולשלום". העמדה הישראלית הרווחת, המתנשאת, המתנכרת והכביכול מובנת מאליה כלפי השפה הערבית צריכה להימדד בפער שבין ההתבטאויות התיאורטיות לנעשה

25 רועי רובינשטיין, "דבר ערבית", *local*, 10.9.2015.

26 שם.

על קרקע המציאות. עמדה זו גם צריכה להימדד לא רק בהתנגדות לשפה אלא גם בכך שהערבית הפסיקה לתפקד כשפה בקרב יהודים בישראל, בעוד העברית היא ברירת המחדל המובנת מאליה בכל תחומי החיים בארץ, גם במפגש בין יהודים לערבים (שהדו-לשוניות שלהם מתגלה כ"חיסרון" במפגשים אלו) וגם כשהמיעוט של יהודים בקבוצה הוא ברור (אחד מתוך קורס שלם). תופעה זו מתרחשת בשל ההגמוניה של העברית בארץ, אבל גם ובעיקר בשל ההגמוניה החברתית והפוליטית של דובריה כשפת אם. כך באוניברסיטה, כך כמעט בכל מפגש בין יהודים לערבים בארץ, וכך גם בפרויקטים המבקשים לקדם "מפגשי דו-קיום" בין בית ספר תיכון יהודי ובית ספר תיכון ערבי.

כפי שהראה הסקר, שיעור היהודים השולטים בערבית נמוך מאוד, ולומדי הערבית ודובריה בקרב היהודים בישראל נמצאים בשתי קבוצות מובהקות המקיימות ביניהם יחסים סגרגטיביים. הקבוצה הראשונה היא של מומחים, שלרובם ערבית שטחית, המכוונת מודיעין וביטחון, בין בשל קשר ישיר לתחומים אלה (מורים ומרצים יהודים יוצאי חיל המודיעין המלמדים תלמידים יהודים שלומדים את השפה כדי להצטרף לחיל המודיעין) ובין בשל התעצבות המערכת סביב צורכי ביטחון. בקבוצה זו הדגש בדרך כלל בדיעת השפה אינו על היבטים תרבותיים, אנושיים ואסתטיים של השפה והתרבות, לרבות קריאת רומן בערבית, כתיבת מכתב או יכולת לנהל שיחה בערבית. בהתבסס על המקורות שהבאנו כאן (מנדל, אולמן, פרגמן, אמארה ואחרים), הפילולוגיה של ה"ערבית הישראלית היהודית" מבוססת על הלטיניזציה של השפה הערבית. כלומר על התייחסות אליה כשפה שלא צריך לדבר אותה או אפילו להשתמש בה כשפת הוראה (שיעורי הערבית בארץ מתנהלים בעברית) אלא בעיקר להאזין לה, לנתח אותה ולקרוא אותה (ניתוח פעלים, הקשבה למהדורת חדשות, דגש על יחידת העיתונות ב-5 יחידות לימוד ערבית ועוד). הערבית הישראלית היהודית הזו הביאה ליצירת קאדר של מומחים היודעים לקרוא או להבין ערבית, עם יחס ישיר או עקיף לצורכי הביטחון. מדובר ביהודים ישראלים, עם רוב יחסי לאשכנזים, שלמדו ערבית בבית הספר או בצבא (או ברוב המקרים – בשניהם), שלומדים ערבית אך אינם יודעים לדבר אותה. הם יודעים אותה ומתייחסים אליה כשפה פסיבית. רובם, כאמור, לא שמעו ערבית בבית ולמדו להתייחס אליה כשפה זרה, ומצדיקים את לימודה מתוך מוטיבציות אינסטרומנטליות בלבד וכמעט אף פעם לא מתוך מטרה להשתלב באזור.

הקבוצה השנייה היא של יהודים יוצאי ארצות ערב. אצל רבים מהם התגלה יחס שונה כלפי הערבית, עם הבדלים בין-דוריים מובהקים. באופן יחסי, רבים

יותר מקרבם מבינים ויודעים לדבר ערבית ברמה בסיסית, אולם אינם יודעים קרוא וכתוב. היהודים הערבים הגיעו מכל קצוות העולם הערבי, ודיברו ערבית של המזרח התיכון, צפון אפריקה או תימן. חלקם נולדו בארצות ערב והם הולכים ונעלמים. חלקם, בעיקר יוצאי עיראק, שימשו – בעיקר בשנות החמישים והשישים – מומחים לערבית בישראל בשירות המדינה, לרבות הסקטור הביטחוני. הם עבדו ביחידות המודיעין, הממשל הצבאי, משרד החקלאות או הדואר, והועסקו גם כמורים לערבית. בני הדור השני והשלישי שמעו את ההורים או את דור הסבים דוברים ערבית. יש ביניהם שיעור גבוה יחסית של אנשים ששמעו ערבית מדוברת בבית, והם בעלי יכולת דיבור או הבנה שטחית אולם הם אינם קוראים וכותבים ערבית. היחס שלהם לערבית, כפי שהראה סקר זה, רווי סתירות. מצד אחד הם שמעו ערבית בבית, ומכאן שהיו יכולים לקשור אותה לשפת אם, שפת מורשת ושפת תרבות. אולם מצד אחר, דווקא הם הביעו עמדה נחרצת יותר על הערבית כשפת אויב. התייחסות זו איננה מפתיעה – עמדה שלילית כלפי ערבית היא אינדיקטור להתקבלות בקרב החברה, ועמדות קיצוניות כלפי ערבים שמובעות על ידי מזרחים הן אינדיקציה למה שנחשב נורמטיבי. מנגד, דווקא אצל האשכנזים מתקיים כביכול יחס פייסני יותר כלפי הערבית. אשכנזי ששולט היטב בערבית מחזיק בהון סימבולי ואינו חשוד בערביות; לעומת זאת, שלל סיבות הנוגעות לאתוס הישראלי וליחס הממסדי של המדינה לשפה, לתרבות ולעולם הערבי הביאו את צאצאי היהודים הערבים לשלול את הערבית והערביות כדי לקדם את התקבלותם בחברה ואת המוביליות שלהם בה. בולטת העמדה השלילית של המזרחים כלפי הערבית במרחב הציבורי לעומת העמדה החיובית כלפיה במרחב הפרטי, כמו שמיעת מוזיקה.

בבחינת תוצאות הסקר יש להביא בחשבון גם את המגבלות המתודולוגיות שלו. הסקר מתמקד אמנם בשפה הערבית, והוא ייחודי מבחינה זו, אך עדיין הוא בוחן את המצב מנקודת מבט רוחבית וללא בדיקה על פני זמן והוא אינו כולל ראיונות עומק שמהם יכולות לעלות תובנות רבות.

בהקשר זה כדאי לציין תובנה מעניינת שעולה ממחקר שערך לאחרונה ניסים מזרחי ואשר טרם פורסם. המחקר מצביע על הנטייה של מזרחים מסורתיים לגלות עמדה חיובית כלפי השפה הערבית כאשר זהותם היהודית מוגנת לחלוטין ואיננה מוטלת בספק. כך, למשל, בקורס בנושא ההיסטוריה של האיסלאם שבו השתתפו חרדים מש"ס במכללה החרדית בקריית אונו, הפגינו התלמידים בגאווה את ידיעותיהם בשפה הערבית – שפת הרמב"ם. כאשר הופנתה למשתתפים השאלה אם יהודי יכול להיחשב לדעתם לערבי, השיב חלק לא מבוטל מהמשתתפים בחיוב

ואף בהתלהבות. אמנם אין בכך כדי לסתור את ממצאי הסקר, אבל הממצא הזה יכול להתברר באמצעות התמקדות בקבוצות מיקוד ספציפיות יותר.

בסקר יש גם תשובות המעידות על הערכות יתר ועל הערכות חסר, לדוגמה הפער האדיר בין אלו שטענו כי הם "מבינים ערבית" לבין אלו מהם שציינו כי אינם מכירים את האותיות, אינם יכולים לדבר ערבית ומעולם לא קראו בשפה זו ספר או מאמר בעיתון; וכן הפער בין המיעוט היחסי של משיבים שציינו כי "למדו ערבית בצבא" לבין מחקרים שהעידו כי רוב התלמידים שבחרו ללמוד ערבית בבית הספר עשו זאת מתוך רצון לשרת בחיל המודיעין. כך או כך, הממצאים מעידים על תופעה דרמטית ומטרידה, שבה שפה רשמית של ישראל, שפת האזור, שפת התרבות והמורשת של רבים מהיהודים המזרחים ושפת הכתיבה של חשובי הפילוסופים והאינטלקטואלים היהודים היא היום שפה שבקרב יהודים בישראל איננה מדוברת, איננה נקראת ואיננה נשמעת, שפה גוססת שכמעט איננה קיימת מחוץ להצדקות לימודה כ"שפת האויב". נתונים אלו אינם אופטימיים. אם יהודי ישראלי אחד מתוך מאה קרא אי פעם בחייו ספר בערבית (וזה כמובן הערכת יתר שכוללת גם יהודים מן הדור הראשון) הרי שהציבור בישראל נכנע לשיקולים האסטרטגיים והביטחוניים שהרחיקו את ישראל מהאזור, חברתית, תרבותית ופוליטית. מי שחושב שהיהודים צריכים להשתלב במזרח התיכון, בין היתר באמצעות לימוד אזרחי ומקיף של השפה, חייב לתת את הדעת על הנתונים המדאיגים הללו. מערך היחסים בין השפות כרגע הוא חד וחלק: 92.5% מקרב הערבים אזרחי ישראל יודעים עברית (שפה רשמית בישראל) ופחות מ-7% מהיהודים יודעים בכלל לזהות את האותיות בערבית (גם היא שפה רשמית בישראל). קשה לראות את הדרך שבה נתיב זה ודפוס זה יצעידו את ישראל אל עבר עתיד של חיים משותפים, פיוס, הבנה, שלום, כבוד הדדי או השתלבות מדינית, חברתית ופוליטית. סביר יותר להניח שהדרך, ההקשר, ההיקף, השיח והמעמד שבהם קיימת, נלמדת ומעוצבת היום הערבית בקרב יהודים בישראל רק ימשיכו להרחיק את החברה היהודית בישראל מהתרבות הערבית, מהמרחב הערבי, מהמזרח התיכון ומהחברה הפלסטינית בישראל ובכלל.

המלצות עיקריות

בהתבסס על נתוני הסקר ועל הממצאים לגבי הידע של השפה, הכישורים בה וההקשרים שבהם היא נלמדת, אנו ממליצים לקדם ולחזק את מעמדה של הערבית במרחב הציבורי ובמערכת בתי הספר, וכן לעגן זאת בחקיקה. להלן כמה יוזמות שיוכלו לקדם מטרה זו:

- לתמוך במאבק לביסוס מעמד הערבית בבתי הספר כשפת חובה. בניגוד להצעות החוק המסוכנות לביטול לימודי הערבית (לדוגמה בכיתה י כפי שהציע שר החינוך לשעבר שי פירון) או לביטול מעמדה של הערבית כשפה רשמית בישראל בכלל, אנו קוראים לחזק את מעמדה: לעגן אותו בכנסת, באופן אקטיבי, כשפה רשמית, לחייב את לימודי הערבית הן בבית הספר היסודי והן בחטיבות הביניים ובבית הספר התיכון, ולחייב מבחן בגרות בשפה הערבית כתנאי קבלה לאוניברסיטה (כפי שנהוג עם השפה האנגלית).
- מבחינת המעמד הציבורי של הערבית, יש לקדמו בכל שדרות החיים. מלבד החקיקה בכנסת יש לבצע רפורמה באשר למקומה של הערבית במרחב הציבורי בישראל, לרבות מעמדה הנחות, המשני והקלוקל על שלטי החוצות ותמרורי הדרכים. יש לקדם מערך של לימודי ערבית גם בקרב מבוגרים. יש לקדם את הערבית כשפה רשמית באמת, חיה וקיימת ונשמעת – מהודעות הכריזה בשדה התעופה ועד קורסים בערבית (בבית ברל ובכלל) שיהיו פתוחים עבור יהודים וערבים.
- לאזרח את לימודי הערבית בבית הספר. בהמשך למחקרים בנושא, כמו זה של מוחמד אמארה, יש לקדם את השפה הערבית כשפה אזורית המחברת בין יהודים לערבים. לאחר שייפסקו הקשרים עם חיל המודיעין כרצינול בלעדי ללימוד השפה, וכשמקבלי ההחלטות לא יהיו רק יהודים ישראלים יוצאי המערכת המודיעינית הצבאית, יתאפשר קידומה של הערבית כשפה שידיעתה – ולא שאידיעתה – היא הגיונית, נורמלית, מתבקשת, חלק חיוני ורגיל מחיי הספרות והתרבות והיום-יום של בני הארץ הזו.
- על מנת לקדם את המטרה הקודמת יש לבצע רפורמה נרחבת בלימודי הערבית בארץ, תוך מתן קדימות לחוקרות ולחוקרים הדוברים את השפה הערבית ומכירים אותה לא רק מהקשריה הממלכתיים הישראליים, אלא גם כשפת מוזיקה, תרבות, חברה, הגות, עיון וספרות. במסגרת הלימודים יש לחזק את

ההיבטים האקטיביים של לימודי הערבית, לרבות קידום יכולת התלמידים לדבר בערבית ולהתבטא בכתב באופן יצירתי בערבית.

- לגבי תלמידים שזכו לשמוע ערבית מקרב דור ההורים והסבים, יש לנסות להציל את כישורי השפה שלהם תוך קידום השפה הערבית כשפת מורשת ותרבות של האזור, לרבות תושביו היהודים. יש לנסות למצוא דרכים לקדם את השפה הערבית בכל דרך מלבד זו של "שפת האויב" ו"שפת ביטחון". גישה כזו תשאיר את הערבית ואת דובריה ואת כישוריה תחומים במגבלות הרגילות של שפה פסיבית, אשר מסתכלת על העולם הערבי מבחוץ, מפחדת ממנו ומייצרת "מומחים" המפרידים בין האוכלוסיות ואינם מביאים בחשבון את יכולת השפה לשמש כמוטיבציה אינטגרטיבית עבור התלמידים.

נספח 1: פירוט מהלך איסוף הנתונים עבור המדגם המייצג

2383	סה"כ משקי בית שנדגמו
446	מספרים מנותקים
8	בתי עסק
50	פקס
43	בעיית תקשורת (לא דובר עברית או רוסית, לא שומע, לא כשיר לסקר טלפוני)
547	סה"כ לא רלוונטיים
1836	מספר משקי הבית השייכים לאוכלוסיית המחקר
503	שאלונים מלאים
27%	שיעור היענות
578	אין תשובה
745	סירובים
10	מענה חלקי

הערה: מחקרים אמפיריים מלמדים כי באיסוף טלפוני סטנדרטי בקרב כלל הציבור – התקשרות במשך 5 ימים, בשעות וימים שונים, עד 4 חזרות לכל משק בית ופניית שכנוע אחת למסרבים – שיעור ההיענות הממוצע הוא 20%–25%.²⁷

27 ראו לדוגמה Robert M. Groves, Floyd J. Fowler, Jr., Mick P. Couper, James M. Lepkowski, Elinor Singer and Roger Tourangeau, "Target Populations, Sampling Frames, and Coverage Error," in *Survey Methodology*, 2nd edition, New York: Wiley, 2009, pp. 67–90

נספח 2: השאלון

ידיעת השפה הערבית בקרב האוכלוסייה היהודית החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, יולי 2015

שלום, שמי _____ ואני מראיין ממכון המחקר של אוניברסיטת תל-אביב.
נבחרת באופן אקראי להשתתף בסקר דעת קהל העוסק בשפות.
חשוב לנו מאוד שכל מי שנדגם אכן ישתתף בסקר כדי להבטיח את איכותו. אנו
מבטיחים שתשובותיך תישמרנה בסודיות ותשמנה לצורך המחקר בלבד.

1. בן כמה אתה?

לראיין מגיל 18 ומעלה

למי שלא ענה:

2. לאיזו קבוצת גיל אתה משתייך?

18-24	1
25-29	2
30-34	3
35-39	4
40-44	5
45-49	6
50-54	7
55-59	8
60-64	9
65-69	10
+70	11
לא להקריא: לא מוכן לענות	99

לראיין מגיל 18 ומעלה

A2. האם אתה:

1	יהודי
2	מוסלמי
3	נוצרי
4	דרוזי
9	לא להקריא: מסרב להשיב

לראיין רק יהודים

3. מין

1	גבר
2	אישה

4. מהי השכלתך?

1	עממית או פחות
2	תיכונית חלקית
3	תיכונית מלאה - ללא תעודת בגרות
4	תיכונית מלאה - עם תעודת בגרות
5	על־תיכונית (סמינר למורים, בי"ס לאחיות, בי"ס להנדסאים, ישיבה על תיכונית)
6	תואר אקדמי חלקי
7	תואר אקדמי מלא - תואר ראשון
8	תואר אקדמי מלא - תואר שני ומעלה
9	לא להקריא: לא מוכן לענות

נתחיל עם מספר שאלות לגבי ארץ הלידה שלך ושל קרובי המשפחה:

5. באיזו ארץ נולדת?

1. ישראל
2. אחר, פרט: ← 6. שנת עלייה:
3. לא להקריא: לא יודע / מסרב

7. באיזו ארץ נולד אביך?

1. ישראל
2. אחר, פרט: ← 8. שנת עלייה:
3. לא להקריא: לא יודע / מסרב

9. באיזו ארץ נולדה אמך?

1. ישראל
2. אחר, פרט: ← 10. שנת עלייה:
3. לא להקריא: לא יודע / מסרב

11. באיזו ארץ נולד סבא מצד אבא (אבא של אבא)?

1. ישראל
2. אחר, פרט: ← 12. שנת עלייה:
3. לא להקריא: לא יודע / מסרב

13. באיזו ארץ נולדה סבתא מצד אבא (אמא של אבא)?

1. ישראל
2. אחר, פרט: ← 14. שנת עלייה:
3. לא להקריא: לא יודע / מסרב

15. באיזו ארץ נולד סבא מצד אמא (אבא של אמא)?

1. ישראל
2. אחר, פרט: ← 16. שנת עלייה:
3. לא להקריא: לא יודע / מסרב

17. באיזו ארץ נולדה סבתא מצד אמא (אמא של אמא)?

1. ישראל

2. אחר, פרט: ← 18. שנת עלייה:

3. לא להקריא: לא יודע / מסרב

הגדרת ילידי ארצות ערב

לפחות באחת מהשאלות 5,7,9,11,13,15,17 ענו אחת מהמדינות שלהלן:

אפריקה: מצרים; לוב; סודאן; מרוקו כולל את סהרה המערבית; אלג'יריה; תוניסיה;

סומליה; מאוריטניה; ג'יבוטי; קומורו

אסיה: ערב הסעודית; תימן; עומאן; קטאר; בחריין; כווית; עיראק; לבנון; סוריה;

ירדן; איחוד האמירויות הערביות

19. באיזה שפה/שפות דיברת עם הוריך בבית?

לא להקריא, ניתן לענות יותר משובה אחת

1. עברית

2. רוסית

3. אנגלית

4. ערבית

5. מרוקאית

6. תימנית

7. עיראקית

8. אלג'יראית

9. תוניסאית

10. סורית

11. לבנונית

12. צרפתית

13. ספרדית

14. גרמנית

15. יידיש

16. אחר: _____

17. לא יודע

20. למיטב זיכרוןך, באיזה שפה/שפות דיברו ההורים שלך ביניהם בבית?

לא להקריא, ניתן לענות יותר מתשובה אחת

1. עברית

2. רוסית

3. אנגלית

4. ערבית

5. מרוקאית

6. תימנית

7. עיראקית

8. אלג'יראית

9. תוניסאית

10. סורית

11. לבנונית

12. צרפתית

13. ספרדית

14. גרמנית

15. יידיש

16. אחר: _____

17. לא יודע

21. למיטב זיכרוןך, באיזה שפה/שפות דיברו סבא וסבתא שלך מצד אבא ביניהם בבית?

לא להקריא, ניתן לענות יותר מתשובה אחת

1. עברית

2. רוסית

3. אנגלית

4. ערבית

5. מרוקאית

6. תימנית

7. עיראקית

8. אלג'יראית

9. תוניסאית

10. סורית

11. לבנונית

12. צרפתית

13. ספרדית

14. גרמנית

15. יידיש

16. אחר: _____

17. לא יודע

22. למיטב זיכרונוך, באיזה שפה/שפות דיברו סבא וסבתא שלך מצד אמא ביניהם בבית?
לא להקריא, ניתן לענות יותר משובה אחת

1. עברית

2. רוסית

3. אנגלית

4. ערבית

5. מרוקאית

6. תימנית

7. עיראקית

8. אלג'יראית

9. תוניסאית

10. סורית

11. לבנונית

12. צרפתית

13. ספרדית

14. גרמנית

15. יידיש

16. אחר: _____

17. לא יודע

אקריא לך רשימה של שפות. עבור כל אחת אנא ציין האם לדעתך היא צריכה, או לא צריכה, להיות שפה רשמית של מדינת ישראל (לערבל 23-26)

לא צריכה להיות שפה רשמית של מדינת ישראל	צריכה להיות שפה רשמית של מדינת ישראל	
2	1	23. עברית
2	1	24. ערבית
2	1	25. רוסית
2	1	26. אנגלית

באיזו מידה אתה מסכים או לא מסכים למשפטים הבאים:

לא להקריא: לא יודע אין תשובה	במידה נמוכה מאוד או כלל לא	במידה נמוכה	במידה בינונית	במידה רבה	במידה רבה מאוד	
9	1	2	3	4	5	27. כל אזרחי מדינת ישראל צריכים לדבר עברית בלבד
9	1	2	3	4	5	28. צריך ללמד את השפה הערבית בבתי הספר היהודיים
9	1	2	3	4	5	29. השפה הערבית חשובה מאוד כשפת מורשת ליהודים ממוצא מזרחי וצריך לשמר אותה
9	1	2	3	4	5	30. השפה הערבית חשובה מאד לחיים בישראל
9	1	2	3	4	5	31. במדינת ישראל צריך שיהיה חינוך דו-לשוני בעברית ובערבית מכיתה א', הן ליהודים והן לערבים
9	1	2	3	4	5	32. השפה הערבית חשובה מאוד להשתלבות ישראל במזרח התיכון
9	1	2	3	4	5	33. חשוב מאד לדעת ערבית בבחינת "דע את האויב"

34. האם אי פעם למדת ערבית, באופן פורמלי או לא פורמלי?

1. לא

2. כן

למי שענה כן:

35. היכן למדת ערבית? ניתן לענות יותר מתשובה אחת

1. בבית

2. בבית ספר

3. בצבא

4. באוניברסיטה

5. אחר

כלל לא	רמה נמוכה מאוד	רמה נמוכה	רמה בינונית	רמה גבוהה	רמה גבוהה מאוד	
0	1	2	3	4	5	36. באופן כללי, איך היית מגדיר את רמת ידיעת הערבית שלך? בערבית הכוונה היא לכל ניבי השפה כולל מרוקאית, עירקית וכד'
0	1	2	3	4	5	37. באופן כללי, מהי רמת ההיכרות שלך עם האותיות בערבית? הכוונה האם אתה יודע לקרוא ולכתוב את האותיות

מי שענה בשאלות 36-37 'כלל לא' ← עבור לשאלה 48

כלל לא	במידה נמוכה מאוד	במידה נמוכה	במידה בינונית	במידה רבה	במידה רבה מאוד	
0	1	2	3	4	5	38. באיזו מידה אתה מבין מה נאמר כשמדברים איתך או לידך בערבית?
0	1	2	3	4	5	39. במידה ואתה שומע שיר בערבית, באיזו מידה אתה מבין את המילים בשיר?

כלל לא	ברמה נמוכה מאוד	ברמה נמוכה	ברמה בינונית	ברמה גבוהה	ברמה גבוהה מאוד	
0	1	2	3	4	5	40. באיזו רמה אתה מדבר ערבית? כלומר, יכול לנהל שיחה בערבית
0	1	2	3	4	5	41. באיזו רמה אתה קורא חדשות בערבית? למשל: עיתון
0	1	2	3	4	5	42. באיזו רמה אתה קורא ספרות יפה בערבית? למשל רומן, ספר עיון
0	1	2	3	4	5	43. באיזו רמה אתה כותב ערבית? למשל: מכתב, אימייל, עבודה ללימודים

44. בדרך כלל, איפה אתה נוהג להשתמש בשפה הערבית?

ניתן לענות יותר מתשובה אחת

1. בבית
2. עם הורים או בני משפחה אחרים
3. בעבודה
4. בלימודים
5. בצבא
6. עם חברים
7. בכל הזדמנות
8. אחר: _____
9. לא להקריא: כלל לא משתמש

45. באיזו מידה אתה חש בנוח לדבר ערבית מחוץ לבית?

לא להקריא: מסרב/לא רלוונטי	במידה נמוכה מאוד או כלל לא	במידה נמוכה	במידה בינונית	במידה רבה	במידה רבה מאוד
9	1	2	3	4	5

למי שענה 1-3 בשאלה 45

46. מדוע אתה לא חש בנוח לדבר ערבית?

47. האם בעבר, בגיל צעיר יותר, הרגשת יותר נוח לדבר ערבית מחוץ לבית?

1. כן
2. לפעמים
3. לא

באופן כללי:	במידה רבה מאוד	במידה רבה	במידה בינונית	במידה נמוכה	במידה נמוכה מאוד או כלל לא	לא להקריא: לא יודע אין תשובה
48. באיזו מידה מפריע לך כאשר מדברים לידך בערבית?	5	4	3	2	1	9
49. באיזו מידה אתה אוהב לשמוע מוזיקה בערבית?	5	4	3	2	1	9
50. באיזו מידה אתה מרגיש בנוח כאשר אתה שומע מוזיקה בערבית?	5	4	3	2	1	9

לסיום מספר פרטים אישיים לצורך סטטיסטיקה בלבד:

51. מהו מצבך המשפחתי?

- 1 רווק
- 2 נשוי או חי עם בת/בן-זוג
- 3 גרוש
- 4 אלמן
- 9 לא להקריא: מסרב להשיב

52. האם אתה רואה את עצמך כ:

- 1 דתי מאוד, חרדי
- 2 דתי
- 3 מסורתי-דתי
- 4 מסורתי לא כל כך דתי
- 5 לא דתי, חילוני
- 9 לא להקריא: לא יודע/מסרב להשיב

53. עבור איזו רשימה הצבעת בבחירות האחרונות לכנסת? [לא להקריא תשובות]		
1	הליכוד בהנהגת בנימין נתניהו לר"מ	17 מפלגת כלכלה בראשות האחים גולדשטיין
2	המחנה הציוני בראשות יצחק הרצוג וציפי לבני	18 הפיראטים
3	כולנו בראשות משה כחלון	19 כולנו חברים נ נח
4	יש עתיד בראשות יאיר לפיד	20 אור
5	הבית היהודי בראשות נפתלי בנט	21 מנהיגות חברתית
6	ישראל ביתנו בראשות אביגדור ליברמן	22 נבחרת העם (הזמנית)
7	יהדות התורה והשבת (אגודת ישראל - דגל התורה	
8	ש"ס	24 תומכי מפלגת הדמוקראטורה
9	מרצ השמאל של ישראל	25 שכירות בכבוד
10	יחד העם איתנו ועוצמה לישראל בראשות אלי ישי	26 נץ הפרח
11	הרשימה המשותפת (חד"ש, רע"מ, בל"ד, תע"ל)	95 אחר (פרט) _____
12	התקווה לשינוי	96 פתק לבן
13	הרשימה הערבית בראשות טלב אל-סאנע	94 לא הצבעתי
14	ובזכותן - חרדיות עושות שינוי	
15	הירוקים	98 לא יודע
16	עלה ירוק	99 מסרב להשיב

54. ההכנסה הממוצעת למשק בית בישראל היא כיום כ-14,000 ש"ח נטו. האם הכנסתכם המשפחתית הכוללת (הכוונה של שני בני הזוג) היא:

- 1 הרבה מתחת לממוצע
- 2 מעט מתחת לממוצע
- 3 כמו הממוצע
- 4 מעט מעל הממוצע
- 5 הרבה מעל הממוצע
- 6 לא להקריא: לא רלוונטי - חבר קיבוץ
- 7 לא להקריא: מסרב/ לא רלוונטי

55. מהו שם הישוב בו אתה גר? _____

תודה רבה על שיתוף הפעולה!

לשימוש המכון:													
סמל א"ס מהרשימה? _____													
מספר סוקר:													
תאריך:													
נא לרשום את מספר הטלפון של המרואיין :													
מספר הטלפון													
קידומת													
מספר שיכבה 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 (ניידים)													

